

8. Мечковская Н. Б. Общее языкознание: Структура и социальная типология языков: учеб. пособие / Н.Б. Мечковская. – Минск : Амалфея, 2000. – 368 с.

Стаття надійшла до редакції 22 лютого 2013 року

УДК 811.161.2:81'373'7

*Людмила Кожуховська
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)*

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ЗМІСТУ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У статті аналізуються етносемантичні аспекти лінгвокультурологічного змісту фразеологізмів української мови. Визначається на прикладі стійких сполучень образно-символічна основа специфічних ментальних рис українців.

Ключові слова: фразеологізми, лінгвокультурологічний аспект змісту, образи-символи, риси ментальності, внутрішні асоціативні зв'язки.

В статье анализируются этносемантические аспекты лингвокультурологического содержания фразеологизмов украинского языка. Определяется на примере устойчивых сочетаний образно-символическая основа специфических ментальных черт украинцев.

Ключевые слова: фразеологизмы, лингвокультурологический аспект содержания, образы-символы, черты ментальности, внутренние ассоциативные связи.

The article examines the cultural, linguistic aspects ethnosemantychni content phraseology Ukrainian. Identify an example of stable combinations of figurative and symbolic basis of specific mental traits Ukrainian.

Keywords: idiom, linguistic and cultural aspects of content, images, symbols, traits mentality internal associative.

У мовознавстві, культурології та філософії мови загальноновизнаною є думка про те, що фразеологічний склад є найбільш прозорим для втілюваних лінгвістичними засобами концептів «мови» етнокультури, оскільки в образній основі фразеологізмів відбиваються характерологічні риси світобачення, які виступають складовою частиною поняття «менталітет».

Складові цієї проблеми розроблялися представниками різних наукових напрямків – *філософського* (Д. Чижевський, А. Гуревич, В. Храмова, І. Лисий), *етнокультурного* (М. Костомаров, Л. Гумільов, Б. Цимбалістий, О. Нельга), *психологічного* (В. фон Гумбольдт, М. Бердяєв, О. Кульчицький). Не менш важливим є *лінгвістичний* аспект вивчення вияву рис менталітету в мовному знакові (праці В. Телії, В. Русанівського, В. Мокієнка, В. Гака).

Визначення поняття «ментальність» фіксується спеціальними словниками, де подається етимологія слова і його смислове наповнення. Причому тлумачення хоч і збігаються в основному, але є здебільшого дискусійними. У науковій літературі одночасно функціонують два терміни: «ментальність» і «менталітет», які найчастіше ототожнюються за кореневою основою, хоч деяка поняттєва розбіжність визначень існує. Одним із атрибутів менталітету вважається ідентичність, зумовлена серед його носіїв спільністю соціальних умов, у яких формується свідомість. Ідентичність виявляється у здатності людей наділяти однаковими значеннями одні й ті ж явища об'єктивного і суб'єктивного світу, тобто тотожним чином їх свідомо інтерпретувати і виражати одними й тими ж символами. Менталітет – це склад розуму, спосіб думання, світосприйняття будь-якої окремої людини як представника певної спільноти. У спеціальних дослідженнях терміни «ментальність» і «менталітет» чітко не розмежовуються. Ми користуватимемося терміном «менталітет».

Наукові розробки проблеми менталітету у філософському та культурологічному напрямках часто містять зв'язки із мовними особливостями, оскільки мова функціонує не лише як засіб

комунікації, а й фіксує духовні надбання народу. На жаль, у наукових розвідках дослідження виявів менталітету на мовному рівні не зроблено. До цього часу мовознавці лише побіжно торкалися й питання національної своєрідності мовного самовираження, тому постає потреба ґрунтовного опрацювання вираження рис українського менталітету лінгвістичними засобами, серед яких акцент робимо на фразеологічних одиницях.

У сфері фразеології найбільш яскраво виражається національний спосіб світосприйняття. Національний світ – це єдиний космос, у якому злиті людина та історичне природне оточення, яке впливає на соціальну психологію етносу, формує національний характер та визначає спрямованість його практичної діяльності.

Вивчення семантики і внутрішньої форми фразеологічної одиниці (далі в тексті. – ФО) дозволить через усвідомлення смислових і питомих орієнтацій, зафіксованих у них, установити особливості світобачення українського народу і реконструювати культурно-мовні архетипи, які розуміються як культурні першообрази, уявлення-символи про людину, її місце у світі та суспільстві. Саме фразеологічні вирази становлять найбільший інтерес у цьому плані, адже вони безпосередньо відбивають позамовну дійсність і мають образно-символічну основу. Дослідження фразеології в лінгвокультурологічному аспекті дозволяє виявити специфічні риси менталітету української нації, зумовлені особливостями світосприйняття, системою моральних вимог, норм, цінностей і принципами виховання.

У фразеологічному значенні знайшли вираження як культурні архетипи, так і сутнісні моменти географічної, геополітичної, господарчої, соціальної, політичної, релігійної, культурної реальностей, які виявили вплив на його формування[1].

Лінгвокультурологічні джерела фразеологізмів різноманітні. Найчастіше вони утворюються способом метафоричного чи метонімічного переосмислення вільних понять із різних сфер людської діяльності. Дериваційною базою для фразеологічних одиниць можуть бути як окремі слова, так і словосполучення.

Роль компонентів у розкритті фразеологічного значення не

завжди однакова, здебільшого вони по-різному формують і метафоричні, і метонімічні перенесення значень вільного словосполучення.

Як указує Л. Шевченко, при метафоричному перенесенні значення фразеологічна одиниця проходить такі етапи свого становлення: 1) уживання вільного словосполучення з прямим значенням компонентів як регулярного словосполучення; 2) словосполучення в ролі порівняльного звороту, коли формується значення, яке пізніше починає приймати фразеологізм; 3) словосполучення з метафоричним значенням, яке додається з опорою на порівняння, з підкресленням переносного характеру такого значення; 4) словосполучення із фразеологічним значенням без указівок на підстави для перенесення [2, с. 26–32].

Різниця між метафоричним і метонімічним відображенням дійсності у фразеологічній одиниці полягає в тому, що при метафоричному обов'язково порівнюються два явища, а при метонімічному – охоплюються різні ознаки лише одного. Серед аналізованих у школі фразеологічних одиниць метонімічні утворення становлять переважну більшість. Л. А. Булаховський зазначає, що «зміни значень, викликані асоціацією уявлень за суміжністю, узагалі набагато рідші, ніж зміни метафоричного характеру [3, с. 51]». Це констатується і в праці Л. Авксентьева, В. Ужченка «Українська фразеологія» [цит. за: 11, с. 247], у якій зроблено детальний аналіз образно-семантичних чинників фразеологізації. Автори називають основними засобами становлення фразеологізмів, крім метафоризації та метонімізації, утворення на основі синекдохи, гіперболи, літоти, перифрази, евфемізму, каламбуру, символу.

У слов'янському мовознавстві теоретичне обґрунтування фразеологічної деривації зроблено в працях О. Потебні, Б. Ларіна, В. Архангельського, І. Бодуена де Куртене, Є. Поливанова, Г. Удовиченка.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки та методики навчання української мови в школі актуальним видається звертання до витоків фразеологічних одиниць, тобто походження фразеологізмів.

Генетичним ґрунтом національних фразеологічних одиниць є етнокультура українців. Етнокультурна семантика мовних одиниць – це їх зміст, який, не маючи чіткого системного та реляційного характеру, стосується особливостей життя, історії, географії, деталей побуту, звичаєвого права, народного календаря, ремесел, професій, обрядів тощо. Усі компоненти соціального життя є результатом тривалого розвитку суспільства, мовна діяльність людей відбиває суспільний досвід у семантиці фразеологічних одиниць.

Фразеологічне джерелознавство вивчає проникнення в мовлення елементів суспільного досвіду нації. Творення фразеологізмів – процес безперервний, він зумовлюється зміною навколишніх обставин, явищ життя. Етимологічний елемент відображає реальні факти з історії й етнокультури. Численні здогади про історію того чи іншого виразу знаходимо в лексикографічних працях О. Потебні, В. Даля, М. Міхельсона, М. Номиса, І. Франка. Історичний та етимологічний аспекти фразеологічних одиниць розробляли О. Мельничук, Л. Коломієць, Л. Скрипник, Ф. Медведєв, М. Толстой, В. Мокієнко, Г. Селиванов, В. Архангельський, В. Вакуров, Ф. Янковський, А. Аксамитов, І. Лепешев. Зокрема О. Потебня аналізував мовні явища в контексті культури, духовного життя народу. При тлумаченні змісту фразеологічної одиниці він використовував народні звичаї, повір'я, обряди, етимологічні здогадки [4, с. 145–147].

Б. Ларін вважається основоположником історичної фразеології. Учений в основу аналізу фразеологізмів поклав історичний принцип і визначив три етапи становлення стійких словосполучень, підкреслював необхідність аналізу розвитку фразеології в історичному розрізі, точніше, в історико-лінгвістичному, а також визначав зв'язок фразеології з історичною поетикою [5, с. 143].

В українському мовознавстві відомі праці з етимології фразеологічних одиниць Л. Скрипник, зокрема її монографія «Фразеологія української мови [6]». Великий обсяг етнографічного матеріалу проаналізовано при етимологічному

аналізі окремих фразеологічних одиниць (*у ногах правди немає; не бачити смаленого вовка; скакати в гречку; ні бе ні ме; від дошки до дошки* та ін.) [6].

Ф. Медведєв для етнокультурознавчого аналізу брав активні фразеологізми, важливі з погляду культури мовлення [7, с. 15–24].

М. Демський аналізував утворення таких фразеологізмів: *три мішки гречаної вовни, лити воду на колесо, плести смаленого дуба, злидні годувати, кучму дати* та ін. Крім загальноновживаних, він також розглядав діалектні фразеологічні утворення [8, с. 57–60].

Значний внесок у розвиток загальнослов'янської фразеології зробив М. Толстой. Його стаття «Про реконструкцію праслов'янської фразеології» викликала резонанс в етимологічних підходах до аналізу фразеологізмів. Дослідник виділяє такі основні положення: необхідність надавати перевагу діалектному матеріалові перед літературним; для достовірної реконструкції фразеологічних одиниць важливість того, щоб був відсутній в індоевропейських та західноєвропейських мовах; не мав єдності або близькості лексемної форми в різних слов'янських мовах.

М. Толстой подав науковий зріз діалектного і літературного фразеологічного матеріалу на основі зіставлень, зокрема білоруського, українського, російського, польського і болгарського відповідників українського *як за нігтьом болота* – *зовсім мало: на чорны пазур, ні на сіні ногцік* (біл.); *як за нігтьом чорне, йак за ніхт'ом болота; йек за ніхтемгрэз'укі* (укр.); *ни на синь ноготок* (рос.); *cocrarnegozapaznokciem* (польск.); *познавалиму и чернотоподноктите* (болг.). Автор визначив праслов'янське коріння багатьох фразеологізмів [9, с. 273–293].

В. Мокієнко запропонував вивчення етнографічних джерел фразеологізмів методом структурно-семантичного моделювання. Його суть полягає в сприйманні літературного звороту з його численними варіантами в російській та інших слов'янських діалектах і мовах [10, с. 63–65].

Слід відзначити, що більшість стійких словосполучень фразеологічної системи української мови утворились із загальноновживаних лексем. Багаточленні гнізда фразеологізмів

різних структурних типів і відмінною семантикою утворилися від іменників, що означають назви частин тіла людини і тварини, жестів, рухів, є виразниками мір довжини та інших значень.

Значні фразеологічні гнізда наводяться у виданні «Сучасна літературна українська мова. Лексика і фразеологія», які пов'язані із загальноновживаною лексикою: 1) назви явищ природи, зокрема атмосферних явищ, небесних світил, частин місцевості; 2) назви рослинного світу (дуб, горох, гречка); 3) назви тваринного світу (віл, свиня, собака, заєць); 4) назви знарядь праці й найрізноманітніших господарських предметів (віз, решето); 5) слова, що позначають абстрактні поняття (думка, душа, воля) та інші [11].

Велика група фразеологічних одиниць етимологічно пов'язана з господарською діяльністю людини, професійною майстерністю. В Україні найбільш поширені сільськогосподарські та ремісничі види діяльності. На їх основі, як зазначають дослідники [3]; [4]; [6]; [7], утворилося чимало фразеологізмів. Деякі з видів господарювання українців залишили в сучасній фразеології незначний слід, зокрема ремесла кушнірів, чинбарів, лимарів, чумацький промисел. Більшою є група фразеологічних одиниць, що змістом пов'язана з торгівлею, грішми, господарським обміном, ярмарком: *однією міркою; на один аришин; на чесне слово; нещасна копійка*.

Військові походи, міжусобних конфлікти були частими явищами в історії українців, тому значна кількість фразеологізмів відображає «військові змагання різних історичних періодів»: *займати оборону; стара гвардія; затрубити в похід; є ще порох в порохівницях; чути дзвін*.

Багато фразеологічних одиниць утворилися на основі назв гужового транспорту, адже коні були основним засобом пересування протягом багатьох віків: *був кінь та з'їздився; на коні й під конем; закусити вудила; прищемити хвіст; приший кобилі хвіст; прокатати на вороних; як п'яте колесо до воза; як хамут на шії*.

До найдавніших ремесел відноситься і кравецьке ремесло. Професійна лексика цього виду діяльності людей збагатила

фразеологію на вислови, які й зараз активно вживаються: *Сім раз одмір, а раз одріж; як з голочки; як нитка з голкою; ні пришити, ні прилатати; не ликом шитий; наче голкою шпигнути.*

Найбільш опоетизована в українській культурі професія коваля. Фразеологічні одиниці, що змістом пов'язані з ковальським ремеслом, утворюють такий ряд: *сопти як ковальський міх; між молотом і ковадлом; зімкнулися кліщі; брати в лещата; брати в кліщі (кого?).*

Рибальство, полювання і мисливство як види народногосподарської діяльності стали основою для творення сталих сполучень такого змісту: *попускати вудку; потрапити в сіть; за зябра брати; у забрід іти; метати ікру; битися як риба об лід; як в'юн; як риба у воді; не губити сліду; вечірня і ранкова зорьки; стати на стойку; собак годувати та інші [10].*

Віддавна переважною масою населення в Україні були селяни. Весь цикл сільськогосподарських робіт залишив у фразеологічному мовленні чи не найбільший ряд фразем: *найшла коса на камінь; волам хвосту крутити; наколоти дров; піти на свій хліб; на відробіт; сім мішків гречаної вовни* тощо. У сучасному художньому мовленні спостерігається як проникнення нових термінів професійної фразеологічної лексики, так і процес переосмислення давніх сталих термінологічних сполучень, які є матеріалом для виникнення нових фразеологічних зворотів. В. Русанівський, указуючи на процес зміни мовною одиницею структурної ознаки, стилістичного забарвлення чи набуття якісно нового переносного значення, підкреслював, що «поки слово функціонує, воно потенційно може стати носієм найнесподіваніших значень [12, с. 28]».

У художньому мовленні останніх десятиліть широко використовуються фразеологічні одиниці, утворені в результаті образного переосмислення професійно-термінологічних виразів: *стати на паралельний курс; кинути якір; натискати на педаль; знімати стружку; підкручувати гайки; вийти в тираж; вийти на орбіту; включити гальмівну систему; промчати з космічною швидкістю; ланцюгова реакція* тощо. Термінологічні словосполучення, ужиті переносно, сприймаються як

фразеологічні одиниці, що перебувають у нових лексико-семантичних і лексико-граматичних зв'язках з іншими словами, виконують нову стилістичну функцію. Процес фразеологізації аналізованих одиниць пов'язаний із зміною понятійної природи мовної одиниці.

Отже, творення фразеологічних одиниць – процес постійний, багатоаспектний. Він великою мірою залежить від структури контексту та внутрішніх асоціативних зв'язків між компонентами. Крім того, у художньому творі фразеологічні одиниці можуть реалізуватися як у значеннях, зафіксованих у словниках, так і в значеннях, що мають okazіональний, індивідуально-авторський характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : сп. 10.02.01 «Українська мова» // О. В. Назаренко. – Дніпропетровськ, 2001. – 17с.
2. Шевченко Л. Ю. Роль метафори і метонімії у творенні фразеологічних одиниць / Л. Ю. Шевченко // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 10. – С. 26–32.
3. Булаховський Л. А. Виразні та образні засоби мови : методичні уваги для вчителя середньої школи / Леонід Арсенович Булаховський. – Х. : Раянська школа, 1927. – 51 с.
4. Потебня А. Мысль и язык /Александр Потебня. – Х. : Логос, 1892. – 236 с.
5. Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание / Б. А. Ларин. – М. : Просвещение, 1977. – 143 с.
6. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Лариса Григорівна Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.
7. Медведєв Ф. П. Скарби української фразеології / Ф. П. Медведєв // Мовознавство. – 1967. – № 3. – С. 24.
8. Демський М. Т. Збагачення мови учнів фразеологізмами / М. Т. Демський // Українська мова і література в школі. – 1969. – № 8. – С. 57–60.

9. Толстой Н. И. К реконструкции праславянской фразеологии // Славянское языкознание / VII Международный съезд славистов : доклад советской делегации. – М. : Наука, 1973. – С. 273–293.
10. Мокієнко В. М. Ні роду ні племені / В. М. Мокієнко // Українська мова і література в школі. –1984. – № 8. – С. 63–65.
11. Сучасна українська мова. Лексика. Фразеологія / за загальною редакцією академіка І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 368–388.
12. Русанівський В. М. Закономірності розвитку значення слова / В. М. Русанівський // Українська мова і література в школі – 1981. – № 4. – С. 28.

Стаття надійшла до редакції 1 лютого 2013 року

УДК 811.161.2'36'255.4+111]:821.161.2(092)

*Сабіна Костенко, Наталія Команецька
(м. Хмельницький, Україна)*

ВІДТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ МОДАЛЬНИХ ЧАСТОК У ПЕРЕКЛАДАХ ТВОРІВ О. КОБИЛЯНСЬКОЇ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

У статті проаналізовано особливості вживання українських модальних часток в оригіналі. Досліджено труднощі та основні способи їх відтворення у перекладі англійською мовою, глибше досліджено граматичний, функціонально-семантичний та прагматичний аспекти перекладу. Джерелами для дослідження стали твори О. Кобилянської.

Ключові слова: *модальна частка, переклад, семантика, вживання, прагматика.*